
ФОРМУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ЧЕРЕЗ ЗВЕРНЕННЯ ДО АДЕПТІВ ІГРОВОГО ПІДХОДУ

Микола Сайчук

Резюме. *Рассмотрена проблема кризиса физической культуры, которая обусловлена отдалением от игровой культуры, что в конечном итоге порождает негативное отношение субъектов образовательного процесса к занятиям физическими упражнениями. Указывается выход из кризиса за счет обращения к педагогическому наследию адептов игрового подхода (Е. А. Покровский, А. Д. Бутовский), которые очертили потенциал игр и разработали методические рекомендации к их применению. Подчеркивается важность не обращения, а возвращения к игре как имманентной сути физической культуры, ведь физическая культура, в отличие от игровой культуры, не запечатлена на генетическом уровне.*

Ключевые слова: *адепты, кризис, физическая культура, игра.*

Summary. *The problem of the crisis of physical culture, which is caused by distance from the gaming culture that ultimately generates negative subjects of educational process to exercise. Shown out of the crisis with reference to pedagogical heritage adherents game approach (E. A. Pokrovskiy, A. D. Butovskiy), which outlined the potential of games and developed guidelines. Stressed the importance of not appeal, and return to the game as an inherent fact of physical culture, physical culture because, unlike video game culture, not engraved at the genetic level.*

Key words: *followers, crisis, physical culture, the game.*

«Отже, варто повернутися назад»
Отто Лібман

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень та публікацій.

Німецький філософ, представник раннього неокантіанства Отто Лібман у праці «Кант і епігони» (1865) проголосив гасло «Назад до Канта!». Це покликання мало єдину мету — виправити його головну помилку: наявність речі в собі. Тому потрібно повернутися назад до Канта, виправити його головну «помилку» і зробити виправленого Канта вихідним пунктом нових досліджень [4].

Сьогодні фахівці фізкультурно-спортивної галузі на весь голос заявляють про кризу. Щось відбувається не так. І вони мають рацію. Щороку ефект від організованого фізичного виховання стає все менш помітним. Можливо слід взяти на озброєння заклик Отто Лібмана і зрештою «повернутися назад»? Можливо, варто виправити ту помилку, яка призвела до таких наслідків? Адже педагогіка наразі «кульгава навіть не на одну ногу, а на обидві». Курс освіти орієнтований на інтелектуалізацію, але це інший аспект питання. Фізичне виховання як навчальний предмет стало сателітом, виконує роль штучного супутника в освітньому просторі, з фазами якого час від часу рахуються, але, як правило, не беруть до уваги.

Отже, яку помилку необхідно виправити, щоб фізичне виховання почало функціонувати на якісно новому рівні? Яке повернення назад може дати новий підхід і гарантуватиме майбутнє галузі?

Таким майбутнім наразі видається повернення до гри. Саме повернення до гри, а не звернення, яке сьогодні превалює у процесі фізичного виховання.

Сьогодні, як ніколи раніше, яскраво проявляється відрив від гри у фізичному вихованні. Фізична культура все більше просувається у напрямі раціоналізму, вибудовуючи позитивістську науку, намагаючись виключити все ірраціональне. Урок (пара) намагаються прописати якомога чіткіше, автоматизувати і спрогнозувати результат від «кроку вправо—вліво», що призводить до вихолощення гри з процесу фізичного виховання так, як це сталося зі спортом. Тобто історичний досвід показує ланцюг переходу і перетворень одного явища в інше.

В Європі до Нового часу спорт (точніше культура гри, котра пізніше отримала назву «спорт») був складовою народних свят. Селяни справляли прихід весни і освячення церкви, а городяни — карнавали і дні покровителів міста, лицарі теж знаходили свою соціальну ідентичність на турнірах і «каруселях». Свято об'єднувало людей різного майнового стану. Гра, танець і змагання були епізодами свята, який представляв собою нерозривну єдність ритуалу, музики та сміхової культури. Свято було торжеством тіла, яке могло в цей день не рахуватися з соціальними нормами і умовностями. Після перемоги індустріального суспільства всі відносини між практиками докорінно змінилися. На межі XVIII—XIX ст. гімнастика і спорт стали автономними секторами культури. У них заохочувалися нові види тілесної дисципліни і самодисципліни і, значить, вироблялися нові правила соціальної участі та взаємодії. Те, що раніше було народною забавою, тепер стало професійним видом спорту, з певними правилами, органі-

зацією, системою вимірювання та стандартизацією одержуваних результатів. Свято було підмінено професійною працею. Так виникло сучасне протиріччя спорту-свята і спорту-професії. Але при цьому спорт став і лабораторією, в якій вимірювалися показники фізичної розвиненості, розроблялися оздоровчі програми і давала знати про себе міжкультурна інтеграція [10].

Вченими (Х. Айзенберг, Й. Гейзінга, Ф. Юнгером) чітко показано, що спорт вже не має ніякого відношення до гри як іманентно такої [1,3,11]. Така собі еволюція гри. В Російській Федерації цей «еволюційний» процес випереджає поки що український. Пріоритетним напрямом східний сусід проголосив «спортивну культуру», яка, згідно з їхніми твердженнями, є більш спроможною вирішити завдання оздоровлення учнівської молоді. Як відзначають В. К. Бальсевич (2006, 2009), Ю. М. Вавилов (2005), Л. І. Лубишева (2006), Д. В. Фонарьов (2007) та ін., традиційна система фізичного виховання в освітніх установах на сучасному етапі потребує розширення позанавчальної фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи на основі створення спортивних клубів в кожному освітньому закладі. А навчальний предмет «спортивна культура» — стратегічний напрямок модернізації фізичного виховання школярів [5].

Гра може виправити помилки, які дошкуляють соматичній (тілесній) педагогіці, але для цього має відбутися якісне переосмислення її сутності. Видатні педагоги Я. А. Коменський («Школа-гра»), Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, Р. Оуен, Ф. Фребель, М. Монтесорі, А. С. Макаренко, К. Д. Ушинський, М. І. Костомаров, М. І. Пирогов, П. Ф. Каптерев, П. Ф. Лесгафт, О. Д. Бутовський, В. О. Сухомлинський, С. Ф. Русова та багато інших завжди високо оцінювали навчально-виховний потенціал ігор у формуванні особистості дитини, адже він дозволяє залучити її до самотності свого народу. Їх поправу можна вважати адептами ігрового підходу. В даному дослідженні ми зупинимося на двох адептах, які відстоювали виключну роль ігор у процесі виховання — Є. А. Покровському та О. Д. Бутовському.

Роботу виконано згідно зі Зведеним планом на 2011–2015 рр. за темою 3.1 «Вдосконалення програмно-нормативних засад фізичного виховання в навчальних закладах» (0111U001733).

Мета дослідження — розкрити аксіосферу ігрового підходу у формуванні фізичної культури особистості.

Методи дослідження: теоретичні аналіз та синтез наукової літератури, метод сходження від конкретного до абстрактного.

Результати дослідження та їх обговорення.

Прикро, але за фактами історії іграм у процесі фізичного виховання уваги приділялося зама-

ло. У доповіді «На захист ігор» Є. А. Покровський підкреслював: «Чи не повинна сучасна школа звернути більше уваги на дитячі ігри, аніж це робиться зараз? Скажемо більше: чи не повинна школа навчати дітей іграм і керувати ними, поряд з іншими загальноосвітніми предметами, як це тепер робиться в Англії? ... Завданням школи є не тільки навчання розуму, але й розумне виховання взагалі, найкраща форма якого для дітей — ігри. І наше особисте переконання — те, що це дійсно прямий, безумовний обов'язок школи» [6]. Більше того, на думку Є. А. Покровського, «сучасна школа, в загальному розумінні, прямо протидіє дитячим іграм і саме тим, що майже повсюдно віднімає в дитини час на шкільні заняття, не залишаючи їй ні найменшого дозвілля для гри» [8, 309]. Це звернення прозвучало наприкінці XIX ст., хоча актуальності не втратило і досі, і що цікаво сьогодні звучать пропозиції зменшити предметне навантаження, особливо на старшокласників, проте це не тільки не реалізується, а навіть йде в протиріччя, оскільки предметів лише більше.

Для прикладу Є. А. Покровський наводить факти великого значення ігор у житті давніх народів, еталоном для наслідування вважає давніх греків, котрі «заохочували спритність і силу рухів у іграх однаково, поряд з нагородами за мистецтво і науковими працями. ... Ігри стояли поруч із гімнастичним, музичним і витонченим вихованням і були плодом намагання греків до прекрасного, оскільки тут також потрібна витончена домірність, самовладання і прудкість тіла, без чого у греків не обходилася жодна справа. Тому в Греції були навіть спеціальні будівлі для гри, особливо для гри в м'яч; особливі закони і вчителі для ігор, в яких досить часто брали участь дуже знатні люди. Агезілай, знаменитий цар спартанців, за розповіддю Плутарха, їздив зі своїм сином верхи на паличці і за цим заняттям його часто заставляли в середовищі граючої молоді. Сократ також дозволяв собі подібного роду задоволення, чим і спричиняв сміх в Алквіаді» [8, 309–310].

Зокрема А. Б. Сунік, досліджуючи історію фізичної культури і спорту у вітчизняній літературі XIX — початку XX ст., звертається до праць Є. А. Покровського, якого ставить в один ряд з П. Ф. Лесгафтом та О. Д. Бутовським, називаючи його прекрасним пропагандистом і популяризатором ігор. Науковець дає наступну характеристику бачення Є. А. Покровським фізичного виховання: «Є. А. Покровський у фізичному вихованні на перше місце ставив національні ігри, виходячи із наступних міркувань: дитина спочатку вчиться розмовляти, не знаючи правил граматики, і тільки навчившись розмовляти, вивчає граматику — ігри є мовою, а гімнастика — гра-

матикою. Оскільки граматика сама по собі не може навчити мови, так і гімнастику не можна ставити попереду гри. В школі місце гімнастики — в кінці навчання» [9].

Стосовно ігор Є. А. Покровський приходиться до висновку що:

✓ гра є не якою-небудь особливою, спеціальною формою діяльності, яка на розсуд може бути допущеною чи недопущеною, навпаки, вона є виразом потреби організму до діяльності, обумовленої тільки меншим ступенем розвитку і зрілості тіла в певному віці;

✓ гра значно сприяє розвитку і зміцненню фізичних і духовних сил, слугуючи таким чином прекрасною підготовчою школою для практичного, ділового життя;

✓ іграми можна користуватися з великим успіхом, правильно і в методичній підготовці досягати найрізноманітніших цілей [8, 308].

А. Б. Сунік не випадково називає Є. А. Покровського першим у вітчизняній історіографії, хто використовував дані етнографії, опираючись на етнографічний метод в історичному пізнанні, оскільки саме в минулому він шукав відповіді на той час сучасні проблеми. У відповідь на це питання він зауважував: «Нам відомо, що багато хто з попередніх історичних народів, які увінчалися досконалістю свого фізичного і духовного розвитку, взагалі не займався систематичною гімнастикою, а навпаки, на першому плані в них були ігри. Наприклад, у давніх греків для цієї мети слугували головним чином: стрибки, біг, метання диска, боротьба, гра в м'яч, тобто ті самі ігри, які в даний час більше всього і повсюдно подобаються дітям і практикуються в селах. У давніх римлян рухливі ігри не розвивалися до народних змагань, як у еллінів; однак серед вищих класів, поряд з військовим навчанням (марширування, верхова їзда, фехтування, плавання і т.п.) ігри складали також необхідну частину денних занять у всіх вікових групах» [7].

Стає очевидним, що Єгор Арсенійович Покровський всяким чином намагався розкрити **аксіологічний** зміст гри, сягнути в потребово-мотиваційну сферу дитини, переконати у необхідності побудови фізичного виховання на основі ігор, а не гімнастики.

Велике виховне значення в іграх вбачав основоположник сучасного олімпійського руху, видатний науковець у галузі фізичного навчання і виховання (тілесної педагогіки) Олексій Дмитрович Бутовський, творча спадщина котрого лише нещодавно стала доступною. Гра, на його думку, «... сприяє становленню характеру; але разом з тим ніде риси дитячого характеру не проявляються з такою злістю і відвертістю, як в іграх. А уважне спостереження за перипетіями гри може

дати ключ до вирішення інколи дуже важливих питань відносно характеристик дітей та застосування до них тих чи інших виховних методів» [2, 140], тобто науковець вважав ігри одним із найкращих засобів пізнання вихованців.

У роботі «Проект организации подвижных игр как отрасли физического образования в кадетских корпусах» (1889) О. Д. Бутовський зауважував: «Дуже бажано, щоб вибрані ігри були не запозиченими, а власне російськими народними. Народних російських рухливих ігор дуже багато. Але при тому нехтуванні, в якому знаходилися рухливі ігри в російських навчальних закладах, майже жодна з народних ігор не пристосована для шкільного вжитку. Деякі дуже корисні простонародні ігри, наприклад, «Бабки», «Ріпка», «Редька», «Чурки», «Швайку» тощо, незаслужено зневажаються, нехтуються. Вихованці навчальних закладів в Україні та взагалі діти освічених батьків грають звичайно в ігри запозичені, почасти англійські, а переважно німецькі. Втім при тій близькій спорідненості, яка, безсумнівно, існує між іграми всіх народів, багато з іноземних шкільних ігор представляють велику схожість із російськими простонародними. Вся різниця полягає звичайно в незначній лише видозміні умов гри. Цією схожістю необхідно користуватися на практиці, даючи в грі де тільки дозволяє ситуація російську термінологію і наближаючи гру до російського характеру» [2, 131].

Особливий акцент з неодноразовим повторенням робився О. Д. Бутовський з приводу доцільності використання ігор з учнями старших класів, адже за слушним зауваженням: «...навчання іграм не повинно обмежуватися лише молодшими класами. Воно повинно проходити через усі класи» [2, 133]. Окрім того, О. Д. Бутовський рекомендує час від часу залучати старших школярів до обов'язкових ігор із метою попередження їх виродження. «Міра періодичного залучення старших кадетів до обов'язкових ігор повинна привчити їх дивитися на гру взагалі як на дещо органічне ціле, якому під силу приносити найбільшу долю задоволення в тому лише випадку, коли воно ведеться від початку до кінця з вишуканою наповненістю і веде в кінцевому рахунку до певного результату» [2, 133].

Хлопці віддають перевагу іграм, які пов'язані з енергійними діями, хитрими вивертками, ризикованими положеннями. Перелік таких ігор складають всі ігри, які пов'язані з ловінням, боротьбою, киданням м'яча, з джгуттом, ігри в сніжки і тощо. Прагнення до подібних ігор є для них підсвідомою потребою у вихованні мужності [2, 130].

З праці О. Д. Бутовського «Проект организации подвижных игр как отрасли физического образования в кадетских корпусах» (1889) можна вивести методичні рекомендації.

1. *Суворе дотримання правил*: «чим суворіше дотримуватись правил гри, тим вона буде цікавішою і збудливішою» [2, 127].

2. *Всеохопленість грою*: «залучати до рухливих ігор вихованців усіх вікових груп, зробити участь у грі загальною потребою, ввести ці вправи у нрави закладів і зробити вміле відношення до ігор справою особистого самолюбства кожного хлопчика та юнака» [2, 129].

3. *Ігрове розмаїття*: «різноманіття повинно бути досягнуто не кількістю, а підбором найбільш вдалих типів ігор як зі сторони вправ і знарядь, так і зі сторони правил; чим різноманітніші ігри, тим ширше буде їх освітньо-виховне значення і тим самим підвищуватимуть інтерес у дітей» [2, 129].

4. *Перевага народних ігор*: «За великим рахунком бажано, щоб вибрані ігри були не запозиченими, а власне народними» [2, 131].

5. *Особливості навчання ігор*: «найкращим часом для презентації нових ігор і для привчання порядності ведення гри є урок гімнастики» [2, 133]; «навчаючись грати під час уроків гімнастики, вихованці формують інтерес до ігор, що в подальшому викликає хотіння влаштувати їх в рекреаційний час» [2, 227].

6. *Завершеність гри*: «дуже важливо, щоб усяка розпочата гра була доведена до завершення» [2, 139].

7. *Сприяння розумній природній нестримності*: «...вихователь не повинен пригнічувати поривів мимовільних веселощів і гарячих захоплень; це краща сторона ігор, яку навпаки потрібно заохочувати» [2, 139].

8. *Відведення спеціальних ігрових годин*: «Значно краще відводити для ігор спеціальні години, один чи два рази на тиждень, яких вихованці очікували б з нетерпінням і навіть із хвилюванням за результат гри» [2, 140].

9. *Управління грою*: «гра повинна відбуватися у присутності вихователів, які своїм схваленням та заохоченням можуть багато в чому посприяти протистоянню учасників і прагненню до перемоги» [2, 140].

Якщо Є. А. Покровський дещо вороже ставився до гімнастики, і бажав, щоб вона відійшла на другий план, поступившись місцем народним іграм, то О. Д. Бутовський вбачав ігри складовою гімнастики, вважаючи, що гімнастика «*відрізняється від вправ спорту і рухливих ігор не родами вправ, а лише методом їх викладання*» [2, 206]. «В іграх вихованці знаходять найближче застосування прийомів, що вивчалися ними на уроках гімнастики, і переконуються у виключному значенні цих прийомів; переходячи від гри до гімнастичних вправ, вони вносять в останні підйом духу, дуже необхідний для успішного ходу

фізичного розвитку» [2, 226]. І взагалі: «... ігри поставленні в зв'язок з гімнастикою і в багатьох випадках є дотичними до методичних вправ, котрим, в свою чергу, приділяється, коли цього потребує ситуація, характер гри» [2, 206].

Привертають увагу і проблеми фізичного виховання, що виносились на міжнародні конгреси початку ХХ ст., в яких брав участь О. Д. Бутовський. Усі заходи так чи інакше торкалися ігрової діяльності в навчальному процесі, що знайшли своє відображення у відповідних рішеннях.

Брюссель (1905). Бажано, щоб у початкове фізичне виховання були включені деякі ігри, але з умовою надання учням якомога більше свободи; щоб громадська влада відводила в кожному великому центрі у розпорядження місцевих спортивних об'єднань ділянки землі для ігор та вправ.

Париж (1910). Щоб фізичне виховання було предметом обов'язковим для всіх навчальних закладів (для хлопчиків і для дівчаток) і базувалося на відповідних принципах; щоб міські управління потурбувалися про відведення спеціальних ділянок землі для дитячих вправ та ігор.

Брюссель (1910). Програма конгресу включала питання, яке було винесено окремо і стосувалося виключно ігрових моментів із такими побажаннями з цього приводу: бажано, щоб ігри були класифіковані за їх фізіологічними діями та інтенсивністю для того, щоб їх можна було застосовувати методично, в прогресивній та концентричній формах, на рівних ступенях навчання; всі керівники фізичного виховання повинні отримувати необхідну підготовку для вмілого викладання і ведення ігор. У їх професійній підготовці ігри повинні займати таке ж місце, як і інші розділи гімнастики [2, 261–358].

Отже, О. Д. Бутовський опинився у вирі подій і зробив вагомий внесок не лише у відновлення Олімпійських ігор, а й у формування фізкультурно-спортивної науки. Його педагогічний талант тяжів до природного виховання, концепції натуралістичного виховання, про що яскраво свідчить його прихильність до ігрового підходу у соматичній педагогіці.

Висновки. Концепція Й. Гейзінги ґрунтується на твердженні, що гра старша за культуру. Сьогодні у фізичній культурі «розчинили» ігрову культуру, яка є більш правомірна і дієва. У дітей таким видом фізичної культури забирають дитинство, штучно починають соціалізацію на ранніх етапах. Змушують останніх дотримуватися чітких правил і вимог, які за своєю суттю імітують стосунки в суспільстві. У процесі фізичного виховання молодших школярів і навіть дошкільників починають застосовувати, так звані інноваційні технології, які ґрунтуються на автоматизації рухів, вивченні техніки спортивних ігор. Як прави-

ло, лише в кінці заняття, після «стройового тренажу» і прикладних аспектів, та ще й за умови, коли діти все виконували слухняно, їм дозволяють зіграти. Власне це одне і спонукає дітей виконувати не зрозумілі їм дії. Утім з часом ситуація виходить із-під контролю і учні середніх класів і старшокласники відмовляються від «прописаної фізкультури», яка не враховує ні мотивів, ні інтересів, ані їхніх потреб.

Фізична культура, на відміну від ігрової культури, не закарбована на генетичному рівні. Тому чим більше вона (фізична культура) віддаляється від істини (ігрової культури), тим кількість проблем лише збільшуватиметься, і не допоможуть жодні інноваційні чи навіть нанотехнології.

Таким чином, розглянуті педагогічні позиції адептів ігрового підходу Є. А. Покровського та О. Д. Бутовського дають чітке пояснення потенціалу ігор. Ігри здатні найефективніше вплинути на тілесно-духовну ауру особистості людини, сформувати ціннісну орієнтацію на здоровий спосіб життя, покращити мотивацію до занять фізичними вправами, урізноманітнити їх, залучити якомога більше учнів до ігрового свята, прищеплювати при цьому любов до споконвічних традицій народу та здійснювати тим самим патріотичне виховання, долаючи кризу. Але для цього потрібно, щоб гра стала виключною прерогативою у процесі фізичного виховання.

Тож «варто повернутися назад до гри!».

Література

1. Айзенберг К. Вырождение спорта / К. Айзенберг // Логос. — 2006. — № 3. — С. 23—40.
2. Бутовский А. Д. Собрание сочинений: в 4 т. / А. Д. Бутовский. — К.: Олимп. лит. — Т. 3. — 360 с.
3. Гейзинга Й. Homo Ludens / Й. Гейзинга; пер. з англ. О. Мокровольського. — К.: Основи, 1994. — 250 с.
4. Історія філософії: словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. — 2-ге вид., перероб. — К.: Знання України, 2012. — С. 526.
5. Лубышева Л. И. Спортизация в общеобразовательной школе / под общ. ред. Л. И. Лубышевой. — М.: Науч.-изд. центр «Теория и практика физ. культуры и спорта», 2009. — 102 с.
6. Покровский Е. А. В защиту детских игр: (сообщение, чит. на заседании учеб. отдела О.Р.Т. за 19 окт. 1891 г.) / Е. А. Покровский // Вестн. воспитания. — 1982. — № 7. — С. 156.
7. Покровский Е. А. Детские игры и гимнастика в отношении воспитания и здоровья молодежи: докл., чит. в IV сес. 11 сент. 1893 г. в СПб. в шк. секции «Рус. о-ва охранения нар. здравия» / Е. А. Покровский // Вестн. воспитания. — 1893. — № 6. — С. 109.
8. Покровский Е. А. Физическое воспитание детей разных народов преимущественно России: (материалы для мед.-антрополог. исследования) / Е. А. Покровский. — М., — 1884. — С. 308—310.
9. Суник А. Очерки историографии истории физической культуры и спорта / А. Суник. — М.: Сов. спорт, 2010. — С. 45—46.
10. Эйхберг Г. Культура олимпийского и других движений: исключение, признание, праздник / Г. Эйхберг // Логос. — 2009. — № 6 (73). — С. 75.
11. Юнгер Ф. Г. Игры. Ключ к их значению / пер. с нем. А. В. Перцева. — СПб.: Владимир Даль, 2012. — 335 с.

References

1. Ajzenberg C. Vyrozhdenie of sports / C. Ajzenberg // Logos. — 2006. — № 3. — P. 23—40.
2. Butovsky A. D. Collected works: in 4 t. / A. D. Butovsky. — Kiev: Olympic Literature, 2009. — T. 3. — 360 p.
3. Hejzinga J. Homo Ludens / J. Hejzinga; lane from english O. Mokrovolsky. — Kiev: Bases, 1994. — 250 p.
4. Philosophy history: the dictionary / under prof. V. I. Jaroshovtsa. — 2 pybish, reslave. — Kiev, 2012. — P. 526.
5. Lubysheva L. I. Sportizatsija at comprehensive school / under prof. L. I. Lubysheva. — Moscow: Scientifically publishing center «Theory and physical training and sports practice», 2009. — 102 p.
6. Pokrovskiy E. A. In protection of childish sports: the message, at session of educational department of the Island of River T for October, 19th, 1891) / E. A. Pokrovskiy // Education Bulletin. — 1982. — № 7. — P. 156.
7. Pokrovskiy E. A. Childish sports and gymnastics concerning education and youth health: the report, chitanny in IV of sessions of September 11th, 1893 in Petersburg in school section «Russian society охранения national health» / E. A. Pokrovskiy // Education Bulletin. — 1893. — № 6. — P. 109.
8. Pokrovskiy E. A. Physical of children of the different people mainly to Russia: (materials for mediko-anthropological research) / E. A. Pokrovskiy. — Moscow, 1884. — P. 308—310.
9. Sunik A. Sketches of a historiography of history of physical training and sports / A. Sunik. — M: the Soviet sports, 2010. — P. 45—46.
10. Eichberg H. Culture of the Olympic and other movements: an exception, recognition, celebration / H. Eichberg // Logos. — 2009. — № 6 (73). — P. 71.
11. Yunger F. G. Games. A key to their value / lane with it. A. V. Pertseva. — Sant-Peterbourge: Vladimir Dal, 2012. — 335 p.